

MOHICHEHRA RO'ZIYEVA,
Buxoro davlat pedagogika instituti
O'zbek tili va adabiyoti kafedrası professori

MAROSIM FOLKLORIDA RANG SIMVOLIKASI

Annotatsiya. Ushbu maqolada marosim folklorida rang simbolikasining o'rni, uning qadimiy ildizlari va ma'naviy-madaniy mazmuni ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda ranglarning animistik, totemistik va shomonistik qarashlar bilan bog'liq holda shakllangan ramziy ma'nolari yoritiladi. Ayniqsa, o'zbek xalqining shomon marosimlari, badik aytimlari, to'y va motam marosimlari misolida oq, qora, qizil, ko'k va sariq ranglarning qo'llanilishi hamda ularning magik va estetik vazifalari tahlil etilgan. Maqolada ranglar orqali inson hayotining muhim bosqichlari – tug'ilish, nikoh va o'lim bilan bog'liq marosimlardagi ramziy ma'nolar ochib berilgan. Shuningdek, xalq qo'shiqlari va marosim aytimlarida rang obrazlarining poetik va psixologik vazifalari ham ko'rsatib o'tilgan. Ranglarning qurbonlik marosimlari, kasalliklarni davolash bilan bog'liq aytimlar hamda turli marosim buyumlarida qo'llanilishi orqali ularning magik ta'sir kuchiga bo'lgan ishonch ilmiy jihatdan asoslangan. Tadqiqot natijalari rang simbolikasining xalq dunyoqarashi, mifologik tasavvurlari va ijtimoiy tajribasi bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi. Maqola marosim folkloridagi rang ramzlarining genezisi va funksional xususiyatlarini o'rganishda muhim manba hisoblanadi.

Kalit so'zlar: Marosim folklori, rang simbolikasi, shomon marosimlari, badik aytimlari, marosim lirikasi, rang ramzlari, magik tasavvurlar, animizm, totemizm, motam marosimlari, to'y marosimlari, xalq qo'shiqlari.

Abstarct. This article examines the role of color symbolism in ritual folklore, focusing on its ancient origins and cultural significance. The study analyzes the symbolic meanings of colors formed within animistic, totemistic, and shamanistic beliefs. Particular attention is given to the ritual practices of the Uzbek people, including shamanic ceremonies, badik chants, wedding traditions, and mourning rituals, where the colors white, black, red, blue, and yellow are widely used. Their magical and aesthetic functions are explored through detailed textual and contextual analysis. The article also highlights how colors function as symbolic markers in key stages of human life, such as birth, marriage, and death. Furthermore, the poetic and psychological roles of color imagery in ritual songs and folklore texts are discussed. Special emphasis is placed on the use of colors in sacrificial practices, healing rituals, and ritual objects, demonstrating the strong belief in their magical power and protective functions. The findings reveal that color symbolism is closely connected with mythological concepts, traditional worldview, and social practices of the people. Overall, the article contributes to a deeper understanding of the genesis, semantic layers, and functional features of color symbols in ritual folklore and their significance in preserving cultural heritage and collective memory.

Keywords: Ritual folklore, color symbolism, shamanic rituals, badik chants, ritual lyrics, color symbols, magical beliefs, animism, totemism, mourning rituals, wedding ceremonies, folk songs.

Kirish. Dunyodagi barcha xalqlar marosim folklorida ranglar alohida o'ringa ega. Ibtidoiy turmush tarziga yaqin sharoitda yashovchi Avstraliya, Afrika xalqlari, qabila elatlari marosimlarini tadqiq etgan olimlar bu xususda jiddiy ilmiy ishlarni yaratishgan.

[15,26]. Olimlarning qayd etishlariga ko'ra, ibtidoiy odamlarning jamoa bo'lib uyushtirgan barcha marosimlarida ishtirokchilarning tanalarini turli ranglarga bo'yashlari, rang-barang niqoblarni taqib olishlari, turfa rangli kiyimlarni kiyishlari shunchaki bezak bo'lmay, ma'lum magik-ramziy ma'nolarga ega bo'lgan. Ranglarning joriy an'analar tartibiga mos tanlanishi o'tayotgan marosimning tarkibiy qismini tashkil etgan, mazmun-mohiyatiga uyg'un vazifa bajargan. Eng e'tiborli jihat shuki, bu xalqlar, qabila va elatlar dunyoning qaysi qismida yashashlaridan qat'i nazar, ularning marosimlarida qo'llanuvchi ranglarning tub ma'nolari bir-biriga mos kelishi qayd etilgan.

Dunyo xalqlari mifologiyasida umumturkiy ko'rinishga ega tasavvurlardan biri – bu dunyo daraxti obrazi bilan bog'liq. Ushbu tasavvurga ko'ra, dunyo daraxti uch qismdan iborat deb anglanib, uning uchini toj sifatida oq rangda, quyi ildiz qismi yer osti olami bilan bog'liq qora rangda, o'rta tana qismi esa yer yuzi qizil rangda deb talqin etilganligi ham rang tasavvurlarining o'ta qadim ildizlarga ega ekanligini ko'rsatadi.

Oq, qizil ranglarning marosimlar tarkibida ommaviy ko'rinish olgan yana bir an'anaviy xalqaro ma'nosi – oq rangning erkak, qizil rangning ayol sifatida kelishidir. Umuman olganda, ranglarning ushbu semantik qatlamidan tashqari har bir xalqning yashash sharoiti, tarixiy taqdiri va boshqa faktorlarga bog'liq paydo bo'lgan o'ziga xos xususiy ko'rinishdagi ramziy ma'nolar tizimi ham mavjud. Bu esa rang ramzlarning marosimlarda, folklor, adabiyot va san'atning barcha turlarida har bir xalqqa xos individual talqinlarini paydo qilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. O'zbek xalqi marosimlar tizimida, xususan, shomon folklori tarkibida ayni ikki holatning mukammal ko'rinishlarini kuzatishimiz mumkin. O'zbek xalqining etnik tarkibi, xalqimiz yashab kelayotgan ikki daryo oralig'ida kechgan tarixiy voqealar, ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar marosim folkloridagi rang simvolikasi mazmunida, ularning tadrijiy rivojida ham o'z aksini topgan. Shu ma'noda rang simvollari tarixini xalq tarixi, uning ma'naviy hayotining o'ziga xos tarjimai holi deb aytish mumkin.

Qadimgi odamlarning olamni ezgu va yovuz ruhlar boshqarishiga (animizmga) ishonchlari asosida tug'ilgan tushuncha va tasavvurlar, jumladan, ezgu ruhlarni yorqin ranglarda, yovuz ruhlarni esa xira ranglarda talqin etish bilan bog'liq dunyoqarashlar, ayniqsa, shomon marosimlari va folklorida ustuvor ko'rinish olgan. O'zbek shomon folklorida ham rang simvolikasi muhim o'rin tutadi va eng qadimiy qatlamga tegishli tasavvurlar silsilasida turadi. Xalq o'rtasida bugungi kungacha davom etib kelayotgan turli shomon marosimlari amaliyotida ushbu tasavvur va tushunchalarni aniq kuzatamiz.

Ma'lumki, shomonlik dunyoqarashi va tasavvurlariga ko'ra shomon butun olamni o'rab turgan ruhlar dunyosi bilan odamlarni o'zaro bog'lab turuvchi shaxslar sifatida qaralgan. Eng ulug' shomonlar borliqning uch qatlami: osmon – ezgu ruhlar makoni, yer yuzi – odamlar, yer osti dunyosi – yovuz ruhlar makoniga bora olish, ular bilan aloqa qilish kuch-qudratiga ega deb tushuni- lgan, talqin etilgan. Ushbu olamlar esa ma'lum ranglarga ega kuchlar sifatida anglangan. Osmon kuchlari oq rangda, yer olami qizil rangda, yer osti dunyosi qora rangda tasavvur qilingan.

Tahlillar va natijalar. Shomon marosimlari va ulardagi aytimlarda momo ruhlar, dev va parilarning ma'lum rang va sifatlardagi kelishi bevosita ana shu ishonch va tasavvurlarni ifodalay- di. Binobarin, Oq momo, Ko'k momo, Qora momo, Sariq (qizil) momo, Oq dev, Qora dev, Qizil dev, Oq pari va boshqa obrazlar ushbu fikrimizning isbotidir. Shomon aytimlarida bu ruhlar odam- larga zarar yetkazuvchi, kasallik keltiruvchi yovuz kuchga ega tasqara kampir, bahaybat maxluq yoki aksincha yordam beruvchi go'zal qiz qiyofasida tasvirlanadi. Hatto o'zbek xalq qo'shiqlarida ham bu tasavvurlarning badiiy ifodalarini ko'ramiz:

*Bu qaro devni ko'ring, nuri pok oyni tilar,
Bedavo bulbul ekanmi, men qizil gulni tilar [11,129]*

Xalq orasida “Qoramiq momo” (suvchechak), “Qizamiq momo” (qizilcha toshishi yoki gulafshon), “ko’k’yo’tal”, “sarg’ayma” singari kasalliklar nomi bevosita momo ruhlar yetkazgan dard sifatida qaralib, ular nomi bilan bog’liq marosim va aytimlar mavjud. Ushbu dardlardan biriga yo’liqliganda, albatta, momo ruh nomiga “qizamiq” bo’lsa qizil, “sarg’ayma” bo’lsa sariq, “qoramiq” bo’lsa qora, “ko’k’yo’tal” bo’lsa ko’kish tusli jonliq qurbonlik keltirilib, maxsus davo emi ado etiladi. Bunda qurbonlik qilinadigan jonliqlarning rangi almashmasligi shart hisoblanadi.

Qaro momo tili bilan sizdan madad tilarman!
Sariq momo tili bilan sizdan madad tilarman!
Oq momo tili bilan sizdan madad tilarman! [9,101]

Umuman aytganda, qadimgi ajdodlarimizning ranglar bilan bog’liq animistik tasavvur-tushunchalari ko’proq momo kultiga daxldor dunyoqarashlar tizimida yorqin kuzatiladi. Aytimda murojaat qilingan har bir momo o’z rang sifatiga, nomiga ega. Aytuvchi va tinglovchi tasavvurlarida ushbu rang bilan chambarchas bog’liq an’anaviy assotsiatsiya marosimning anglanishiga, ruhiy ta’sir etishiga xizmat qiladi. Ushbu jihatdan olib qaralsa, shomon marosim aytimlaridagi rang simbolikasi ma’nolari o’ta turg’unligi bilan ajralib turadi.

Qadimgi turkiy shomon folklorida shomon-baxshilar rang sifatlashlari vositasida bir-biridan ajratib nomlangan. Shomon ruhlari ezgulik yoki yovuzlikka xizmat qilishlariga qarab, ularni tanlagan shomonlar ham oq va qoraga bo’lingan. Oq shomon ko’k (osmon ruhlari bilan), qora shomon yer osti dunyosi bilan bog’liq tasavvur etilgan. Har bir dard borliqning qaysi bir qatlamiga tegishli ruhlar bilan bog’liqligiga ko’ra oq yoki qora shomonga murojaat qilingan.

Shomon marosimini o’tkazuvchi, unda boshchilik qiluvchi shomonlar o’tayotgan marosimning turi, kasallikning xiliga ko’ra joy va bu marosimda kerakli bo’lgan narsa-buyumlarni rangiga qarab tanlaganlar. Badikxonlar tomonidan o’tkaziladigan ko’chirma, badik marosimlarida bemorning oldiga oq, qizil va qora matolar solingan. Marosim davomida shomonga yordam beruvchi ruhlar, eranlar o’z rangiga ko’ra belgilangan buyum va narsaga kelib qo’nadi va shomonga yordam beradi deb talqin etilgan:

Qora badik bo’lsang, ko’ch-ko’ch,
Qizil badik bo’lsang, ko’ch-ko’ch,
Oq badik bo’lsang, ko’ch-ko’ch [16,157]

Keltirilgan badik aytimida shomon badikning qaysi olam ruhlari bilan bog’liqligini so’rab, uni o’z makoniga yordamga kelgan ruhlar vositasida bemordan ko’chib, uning tanasini tark etishini so’ramoqda. Aytimdagi qora badik yer osti dunyosining vakillari, qizil badik yer yuzasida o’rin olgan ruhlarni, oq badik birikmasi osmon eranlarini ramziy ravishda ifodalab kelmoqda. Badikda ranglar ketma-ketligi, sanalish o’rni ham bejiz tanlanmagan. Ushbu tartib asosida bemorning darddan forig’ bo’lish darajasi ko’rsatilgan.

Ma’lumki, badik toshgan insonning ustiga birinchi kun qora, ikkinchi kun qizil, uchinchi kun oq mato yopiladi. Bu xil ranglar ketma-ketligiga alohida ahamiyat berilishi, aynan oxirgi, uchinchi kun oq mato yopilishi – darddan osmon kuchlari yordamida forig’lik yoki xalos bo’lganlik ramziy ma’nosini bildiradi. Bu o’rinda oq rangning tozalik, poklik, go’zallik ma’nolari bemor tanasining oq ruhlar yordamida darddan tozalanib, pok holatga kelishini bildiradi.

Badik janri va uning asosiy tiplarini tadqiq etgan folklorshunos B.Sarimsoqov Shahrixon va Nurota hududlarida o’tkazilgan badik marosimi tartibini tavsiflar ekan shunday yozadi: “Bemorning tanasi qip-qizil toshmaga to’la bo’lganligi uchun birinchi kuni uning ustiga qizil rangdagi

material yopiladi. Ikkinchi kuni qora materialning yopilishi toshma asta-sekin qorayib to'kilsin, degan qarash bilan izohlansa, uchinchi kuni oq rangdagi materialning yopilishi bemorning badani toshmadan batamom tozalanib oppoq bo'lsin degan istak bilan bog'liqdir. Ko'rinadiki, marosimning o'tkazilish kuniga qarab bemorning ustiga yopiladigan material rangini o'zgartirib borish asosida taqlid magiyasi yotadi. Darhaqiqat, qadimgi kishilarning qarashlariga ko'ra, bemor ustidan yopiladigan predmetlarning rangi uning badanidagi toshmalarga ta'sir ko'rsatadi".

Badik marosimi tarkibida ishtirok etuvchi predmetlar rangining taqlidiy magik vazifa bajarsa, badik aytimida kelgan qo'shiq-aytimdagi ranglar magik-estetik kuchga ega bo'lgan.

*Badiksho pirimga sig'indim,
Gulafsho pirimga sig'indim.
Gulafsho bo'lsang ko'ch,
Badiksho bo'lsang ko'ch.
Tuya badik bo'lsang, ko'ch,
Ot badik bo'lsang, ko'ch,
Qo'y badik bo'lsang, ko'ch,
Sigir badik bo'lsang, ko'ch.
Qizil badik bo'lsang, ko'ch.
Qora badik bo'lsang, ko'ch.
Ko'k badik bo'lsang, ko'ch,
Oq badik bo'lsang, ko'ch [16,156].*

Ushbu badikda shomon badik yoki gulafsho pirlarini yordamga chaqirar ekan, avvalo badi-kning qaysi turga ekanligini aniqlash maqsadida uning turlarini sanaydi. Xalq orasida badikning tuya, ot, qo'y, sigir turlari mavjud. Ushbu badik turlari dardning qaytalashi, cho'zilish muddati, toshmalarning rangi va kattaligiga qarab ajratilgan. Shu bilan bir qatorda, badiklar qizil, qora, ko'k, oq turlarga ajratilishi ham ma'lum bo'lmoqda. Bizning nazarimizda, bu o'rinda badikning ranglarga bo'linib tavsiflanishi ham uning yuqorida sanalgan turlariga chambarchas bog'liq. Badikda ranglar ifodalovchi ramziy ma'nolar ham ushbu tasavvurlar doirasida turadi.

Odatda gulafshon dardi eshak emi deb ham yuritiladi. Badaniga qizil toshgan bemor eshakka ters o'girilib yem bersa, darddan forig' bo'ladi deb ishonilgan. Badik aytimining so'ngida kelgan ushbu an'anaviy tugallanma e'tiborga loyiq:

*Oq eshakka yem bo'lsin,
Ko'k eshakka yem bo'lsin,
Bolaning qoqtirgani shul bo'lsin,
Boqtirgani shul bo'lsin,
Endi boqim ko'rmasin,
Endi qoqim ko'rmasin.[14,34]*

Tugallanmadagi oq eshak, ko'k eshak obrazlari shunchaki kelmaydi. Ular xalqning badik aytimi, gulafshon dardi bilan bog'liq tasavvur tushunchalariga izoh beradi. Badikchi qizil toshmalarning oq, ko'k tusga kirishini, dardning hayvonot olamiga o'tib ketishini kuylamoqda. Badik aytimlari tarkibidagi oq, qora, ko'k, qizil ranglar xalqning qadim rang simvolikasi bilan bog'liq bo'lib, ularning ildizi turkiy xalqlarning ko'hna tasavvurlariga ulanib ketadi.

Xususan, Oltoyliklar Ulgen (turkiylarning yaxshilik va ezgulik Tangrisi)ga oq qo'y, Erlik (qadimgi turkiylar yer osti olami – jahannam va yomonlik Tangrisi)ga qora qo'y so'yib qurbonlik

qilishlari ayni oq va qora rang tasavvurlari ibtidosida turadi. Bu esa shomon tasavvurlari, dunyo-qarashi va ularda keluvchi rang ramzlarning insoniyat tafakkurining ibtidosidan an'ana sifatida kelayotganligini bildiradi.

Qadimgi odamlar nabotot va hayvonot dunyosining insoniyatga homiyiligiga ishonib, ba'zi o'simlik (daraxt) va hayvonlarga odamlarning qo'riqllovchisi va homiylari totem timsollar sifatida qarashgan. Bunday totemistik tasavvur-tushunchalar ranglarga ishonch orqali yanada mustahkamlangan.

Kishilar o'zining yoki yaqinlarining sog'ligi, oilasining tinchligi va xotirjamligi, ishlarining yurishishi uchun ko'pincha qora, kulrang, oq, qizg'ish tusdagi jonliqlar – qo'chqor, qo'y, echki, tovuq kabi jonzotlarni qurbonlik qilishgan. Bunda Xudo yo'liga qilinadigan qurbonlik uchun, asosan, qizil (qizg'ish) rangli jonliq tanlangan. Chunki xalq orasida qizil rang hayot, sihat-salamatlik va xursandchilik tushunchasida ramziylashtirilishi an'anaviylashgan.

Shuningdek, Xudo yo'liga atalgan qurbonlikning oq rangli bo'lishiga ham diqqat qilingan. Ya'ni, oq qo'y, oq qo'chqor, oq ot kabi jonzotlar tanlangan. Zero, bunda oq rangning ezgulik, poklik ma'nolari asos bo'lgan. Oq rangli jonliq osmon kuchlariga atalgan.

Ana shu hayotiy voqelik xalq epik asarlarida, ayniqsa, ertak va dostonlarda qahramonga ma'lum bir tusdagi jonivorlarning madad berishi yoki aksincha raqiblik qilishi bilan bog'liq motivlarning shakllanishiga turtki bo'lgan, deyish mumkin. Binobarin, xalq ertak va dostonlarida epik qahramonga oq qo'chqor, oq ot, oq ilon, oq kiyik va hokazo kabi oq tusdagi hayvonlar homiylik ko'rsatsa, qora tusdagi jonzotlar va mifologik personajlar (qora dev, qora sher kabi) raqib sifatida tasvirlangan.

E'tiborli jihati shundaki, xalq qo'shiqlarida aynan qurbonlikka atalgan turli rangdagi hayvonlarning badiiy talqinlari o'ziga xos ravishda lirik qahramon hayoti va kechinmalarining ifodasi sifatida kelishini kuzatamiz.

*Adirlardan kelaman qo'yni yoyib,
Yo'lda qoldi oq serka, muzda to'yib.*

Yoki:

*Oq tovuğim bor edi,
Yumurtaqasi tor edi.*

Yana:

*Ko'k ulog'im yo'qotdim, ko'rdingmi qiz?
Kecha yuvgan sochingni o'rdingmi qiz? [12,40]*

Ushbu qo'shiqarda tilga olingan: oq serka, oq tovuq, ko'k uloq obrazlarining tub asosida qadim marosim izlari mavjud. Charvador xalq hayoti, turmush tarzi, ishonch-e'tiqodlariga bog'liq to'qilgan qo'shiqda; qish vaqti qo'y suruvini xavfli manzillardan olib kelayotgan cho'ponning suruvni boshqarib yurgan oq serkasi muzda sirganib halok bo'lganligi tasviri berilgan.

Xalq orasida har qanday xavfning mol egasiga emas, moliga urushi xayrli baholanadi, o'ziga xos tabiiy qurbonlik deb qabul qilinadi. Bu holat poetik qiyosning ma'lum ma'noda tabiiy asosi bo'lsa, unda lirik qahramon kechinmalari bilan bog'liq holat ifodasi asosiy o'rin tutishini nazardan qochirmaslik lozim.

Qo'shiq lirik qahramoni yor bilan uchrashuv orzusida necha bir totli hayollar bilan yo'lga tushgan edi. Lekin uning bu orzusi ma'lum sabablarga ko'ra amalga oshmadi. Shu sababli ham u: "Yo'lda qoldi oq serka, muzda to'yib", deya armon bilan o'z dil izhorini bildiradi.

Navbatdagi ko'k uloqning yo'qolish tasvirida ham shunga o'xshash holatni kuzatamiz. Ko'k rang yaxshilik, ezgulik, pok niyatlar ramzi, lirik qahramonning ko'k uloqni yo'qotishi esa ushbu

ezgu tilaklari xavf ostida qolayotganligini bildiradi. Demakki, lirik qahramon kechinmalariga qiyos sifatida kelayotgan bu holatlar zamirida xalqning ko'hnashonchlari bilan bog'liq tasavvurlar turibdi.

O'zbek xalq qo'shiqlarining ba'zi namunalarida rang ramzi olov kultiga bog'liq qarashlarga aloqadorligini kuzatish mumkin. Bunda ko'pincha qizil rangdan foydalanilgan. Shuni inobatga olib, o'zbek xalq lirikasining zabardast tadqiqotchisi A.Musaqulov: "Xalq tili, qo'shiqarda qizil sifatlashni hotin-qizlar kabi olovning ham doimiy aniqlovchilaridan biridir", – deb yozadi. [10,48]

Qizil rang orqali ko'pincha olov cho'g'ining kuchi ifodalanadi:

*Qip-qizil cho'g'day bo'lib,
Chiqdi yor kuydirgali.
Menda toqat qolmadi,
O'zimni o'tga urgali. [7,67]*

Bu qo'shiqda muhabbati o't-olovdek yondiruvchi go'zal qizni ta'riflash uchun "qizil" rangning jins anglatuvchi mifologik ma'nosidan foydalanilmoqda. Chunki qadimda xotin-qizlar oila o'chog'idagi olovning egasi sifatida qaralgan. Aynan an'anaviy tasavvur ushbu obraz uchun asos vazifasini o'tagan.

Xullas, rangni his etish subyektiv va ijtimoiy xarakterga ega bo'lganligi uchun ham she'riyatda undan keng foydalanishga yo'l ochilgan. Rang olamning, birinchidan, rang-barangligini; ikkinchidan, uning go'zalligini anglashga yordam beradi. Shu sababdan xalq she'riyatida qadimdan bunga alohida ahamiyat berib kelinmoqda.

Qadimgi insonlar mifologik qarashlari, ibtidoiy tasavvur-tushunchalari, diniy e'tiqodlari asosida o'zlarini tashqi ta'sirlardan, ko'zga ko'rinmas kuchlardan himoya qilish maqsadida muayyan rituallarni ado etishgan. Shu boisdan insonlarning ijtimoiy hayoti, turmush tarzi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan tug'ilish, uylanish, o'lim hodisalariga aloqador marosimlarida ranglarga e'tiqodmuhr muhim o'rin tutadi.

Dunyodagi boshqa xalqlar kabi turkiy millatlar tarixida ham voqea-hodisani ramziylashtirishga intilish kuchli bo'lgan. Xususan, ma'lum bir rang vositasida o'z orzu-istagini, maqsad va intilishini, hayot haqidagi tasavvurini ramziy tarzda ifodalash ular orasida muayyan an'ana bo'lgan.

Hayotdagi bu an'anaviylik ko'proq xalqimizning urf-odatlarida, marosimlarida, og'zaki poetik ijodida yorqin aks etadi. Bunda rang va marosim munosabati alohida e'tiborni tortadi. Chunki turli marosimlarda, bayram va tantanalarda ranglar yanada ulkan ahamiyat kasb etgan:

- Qizil rang – tantanavorlik va buyuklikni;
- Qora rang – g'am-g'ussani;
- Oq rang – ozodlik va benuqsonlikni;
- Yashil rang – orzu-umidni bildiradi.

Hindlarda "Holli" deb nomlanuvchi rangga aloqador maxsus marosim-bayram ham mavjud. Ranglarning magik qudratiga e'tiqod asosida shakllangan bu bayramda odamlar bir-birlarining ustiga turli rangdagi bo'yoq kukunlarini sepadilar va shu yo'l bilan o'zaro tinchlik, baxt, omad yor bo'lishini tilaydilar. "Holli" bayram-marosimi o'yin-kulgu, xursandchilik bilan o'tadi.

Jahannam va jon oluvchi farishta Azroil esa qora tusda tasavvur qilinadi:

*Qora otli, qora to'nli,
Meni ko'rmakka keldingmi, alla-yo alla.
Ochilgan lolazorimni,
Hazon etmoqcha keldingmi, alla-yo alla [1,145].*

Bu yerda qora rang zarar, tahdid va o'lim bilan bog'liq mifologik tasavvurlarni ifodalaydi. Qora ot va qora to'n Azroilning dahshatli tabiatini, inson ruhini oluvchi kuchini ramziy tarzda aks ettiradi. Shu bilan birga, "ochilgan lolazorim" tasviri insonning hayot, go'zallik va tinchligini yo'qotish xavfini bildiradi. Qora rangning bu ramziy ma'nosi qadimiy turkiy va xalq e'tiqodlarida chuqur ildiz otgan.

Ko'rinib turibdiki, rangning vazifasi magiyada muhim rol o'ynaydi. Qo'shiqdagi rang ramzlarining genezisi rang magiyasi bilan bog'liq bo'lib, rivojlanish jarayonida animistik, totemistik, shomonistik, fetishistik, hosildorlik kultlari bilan g'oyaviy bog'lanib, murakkablik kasb etgan. Keyinchalik ranglar xalq maishiy turmushida va qo'shiq ijrosida kishilarni ijtimoiy, jinsiy, yosh jihatdan farqlashga, lirik qahramonning ruhiy holatlari va qalb kechinmalarini ifodalashga xizmat qilgan. Ammo baribir rang maishiy turmushda amaliy ahamiyatga ega; san'at asarlarida, ayniqsa lirikada esa badiiy-estetik mohiyat kasb etadi.

a) To'y marosimlarida rang ramzlarining qo'llanilishi.

O'zbek to'y marosimi folklorida lirik xarakterdagi janrlar katta o'rin tutadi. "Yor-yor", "kelin salom", "kuyov salom", "o'lan" kabi janrlarni shular jumlasiga kiritish mumkin. Folklorshunoslikda marosim lirikasi tarkibidagi ramziy obrazlarning magik xarakterga ega bo'lishi masalasida bir qator fikrlar bildirildi. Jumladan, rus lirik qo'shiqlaridagi poetik ramzlar tabiatini tadqiq qilgan olim V.I. Yeryomina, avvalo, folkloridagi ramzlar har bir janr tarkibida o'ziga xos namoyon bo'lishini ta'kidlaydi va bu holatni inobatga olish ramzlar mazmunini aniqlashda muhim ekanligini bildiradi [5,45]. Olim bevosita rus xalq lirik qo'shiqlari va to'y qo'shiqlarini qiyosan o'rganib, shunday yozadi: "Lirik qo'shiqlarga faqat assotsiativ ramzlar xos bo'lsa, marosim qo'shiqlariga magik ramzlar xosdir. To'y qo'shiqlari poetikasi uchun esa ushbu ikki turdagi ramzlar xarakterlidir. Qaysi lirik vaziyat tasvirlangan o'rinlarda assotsiativ ramzlar uchrasa, magik-marosim vaziyatiga xos o'rinlarda aniq ramz namoyon bo'ladi".

Ayni holatni o'zbek marosim lirikasi materiallari ham tasdiqlaydi. Masalan, o'zbek xalq marosim lirikasi, xususan, matom marosim qo'shiqlari tarkibida keluvchi rang bilan bog'liq ramziy obrazlarni keltirish mumkin:

*Qizilini qiyratmay,
Yashilini yayratmay,
Yayramagan, voy jigarim*[1,96]

Ushbu qo'shiqda matom marosimidagi magik harakat, urf-odatlariga bog'lanuvchi va ayni magiyani o'zida aks ettiruvchi ramzlarning marsiyada aytilayotgan qizil va yashil ranglar orqali ifodalanayotganligiga guvoh bo'lmoqdamiz. Ushbu marsiyadagi rang ramzlarining poetik ma'nosi xalqning rang bilan bog'liq qadimiy magik inonchlariga borib bog'lanadi. Marhuma yosh kelin, u hali kelinlik libosini eskirta olmay, yoshlik vaqtida – yashilligida xazon bo'ldi, deb kuylanmoqda.

Quyidagi "yor-yor" tarkibida kuylanuvchi "oq paranji" obrazi ham bevosita marosim bilan aloqador magik buyum hisoblanadi:

*Oq paranji og'ir deb,
O'tga soldi, yor-yor.
Otam meni yomon deb,
Yotga soldi, yor-yor* [12,76].

Paranji – to'y marosimlarida qo'llaniluvchi ritual libos. Chunki respublikamizning juda ko'p hududlarida hozirgacha nikoh to'ylarida kelin kuyovnikiga olib ketilayotganda, uni magik himoya

qilish maqsadida paranjiga o‘raladi. Shu sababli xalqimizning to‘y qo‘shiqlarida “paranji” obrazi magik va ramziy ma’noga ega bo‘ladi.

Ayniqsa, bunda “oq paranji” uzatilayotgan qizning yangi hayoti ramzini ifodalaydi. Yuqoridagi qo‘shiqda “oq paranji” obrazi orqali otasi tomonidan o‘zi sevmagan insonga majburan turmushga uzatilgan va bu yangi hayotiga ko‘nika olmay, qiynalayotgan kelinchakning hasrati, noroziligi, qalb iztiroblari ochib berilmoqda.

Ayni paytda marosim lirikasi ramziy ranglarning ko‘pchiligi lirik qahramon hayoti bilan bog‘liq tuyg‘u va kechinmalarni ifodalaydigan psixologik ramzga aylanishiga guvoh bo‘lamiz. Aksariyat “yor-yor”larda keluvchi ramziy obrazlar tarixan ritual ramzlarga aloqador bo‘lsa-da, hozirgi holatda ular to‘liq psixologik ramzlarga aylanmoqda.

*Sari qamish tagiga
Sirqam tushdi, yor-yor.
Sirim bilmas, yot elga,
Singlim tushdi, yor-yor. [12,46]*

“S” tovushining poetik takrorlanishidan hosil qilingan bu ohangdor misralarda “sari (q) qamish” – ayriliq ramzi sifatida kelayotganligini anglash qiyin emas. Uning orasiga tushgan “sirg‘a” ramzi esa ajdodlarimizning taqinchoq taqishga nisbatan magik himoya vositasi deb qarashi, keyinchalik bu magik qarashning balog‘at yoshidagi qizni turmushga uzatayotganda, albatta, unga kelinlik belgisi sifatida sirg‘a berish odatiga bog‘liq. Hozirgacha Buxoroda kuyov tomonidan kelinga, albatta, “Shi-birma”, Farg‘onada “Oybaldoq” singari halqalarni keltirish odati saqlanib kelmoqda.

Qo‘shiqda “sariq qamish” va “sirg‘a” ramzlariga tayangan holda uzoqqa kelin qilib olib ketilayotgan qiz ahvoli tasavvurga keladi. Qolaversa, qo‘shiqning keyingi misralarida bu haqiqat yanada oydinlashadi. Unda uzoqqa, begonalar orasiga ketayotgan qizga hamdardlik bildiruvchi tuyg‘u ustuvor bo‘ladi.

Xalq qo‘shiqlarining aksariyatida oq rang ijobiylik hissiga yo‘g‘rilganini kuzatish mumkin:

*Oq ko‘ylagim engini
So‘kdim yana, yor-yor.
Oq sutingga rozi bo‘l,
Ketdim ona, yor-yor. [11,53]*

Yor-yorlarda “oq ko‘ylak”, “oq sut” kabi sifatlovchi birikmalar juda ko‘p qo‘llaniladi. Bu bejiz emas, albatta. Chunki yor-yorlar nikoh to‘yi marosimi qo‘shiqlari bo‘lib, odatda, egniga oppoq libos kiyib, ota-ona uyini tark etib, bo‘lajak umr yo‘ldoshi huzuriga otlangan qizga qarata kuylanadi. Uzatilayotgan qiz ota-onasidan rozilik tilab, ularning tizzasiga bosh qo‘yadi. Bu an‘anaviy udum hozirgacha saqlanib kelmoqda. Shu sababli yor-yorlarda uchraydigan “oq ko‘ylak”, “oq sut” kabi sifatlovchi birikmalar marosimiy mazmun-mohiyatga ega bo‘lishi bilan e‘tiborni tortadi. Qolaversa, ularning qo‘llanilishi bevosita xalqning oq rangni muqaddaslashtirishi, uni poklik, ulug‘vorlik ma‘nosida tushunishi bilan bog‘liq.

“Oq sut” birikmasida ona sutining kuch-qudrati, ulug‘vorligi oq rangga xos shunday ramziy ma‘no orqali yanada kuchaytirilib bayon etilmoqda. “Oq ko‘ylak” birikmasi esa baxt ko‘ylagi tushunchasini ifodalaydi. Bu birikmada oq rang sifatlovchisi poklik, bokiralik ramzi sifatida tushuniladi.

Nikoh to‘yi folkloriga oid “Kuyov o‘tirsin” qo‘shiqlaridan olingan bu parcha qiz bolaning dam bulbulga, dam go‘zal va iforli oq gulga bejiz qiyoslanmasligini ko‘rsatadi. Darhaqiqat, qiz

bolaning yoqimli ovozi sayroq qush – bulbul ovoziga, uning nozik niholiligini, pok va begʻuborligini esa oq gulga qiyoslash mumkin. Qolaversa, qoʻshiqda bulbul obrazining keyingi misrada oʻz oʻrnini “oq gul” obraziga boʻshatishi ham maʼlum badiiy-mantiqiy tadrijiylikni ifodalaydi. Bu bilan qalbini hali bolalikning toza va begʻubor tuygʻulari tark etmagan qizning noziklik bilan mustaqil turmush pillapoyalariga qadam qoʻyayotgani anglashilmoqda.

b) Motam marosimlarida rang.

Xalq qoʻshiqlarida qora va sariq roʻmol obrazlari oq roʻmol obraziga zid maʼnoda ishlatiladi. Bunda roʻmol tushunchasi oʻziga xos “bosh kiyimi” maʼnosini saqlaydi. Faqat uning rangi bilan bogʻliq maʼnosi oʻzgaradi. Chunki xalq orasida qora rang gʻam-anduh, sariq rang ayriliq, hijron tushunchalarida ramziy maʼno kasb etadi. Bu zardushtiylik eʼtiqodidan buyon davom etayotgan boʻlib, qoʻshiqlarda ham shu ramziylik asos sifatida xizmat qiladi:

Qora roʻmol qoʻlimda,
Qarab qoldim yoʻlingda.
Sariq roʻmol qoʻlingda,
Sargʻayibman yoʻlingda [1,69]

Toʻrtlikdagi qora va sariq roʻmol obrazlari motamsaro, gʻamdan ezilgan ayolning ruhiy holatini oʻzida aks ettiradi.

“Avesto”da Ahriman qora ot koʻrinishida tasvirlangan.

Bunga uning yovuzlik va oʻlim ramzi sifatida talqin qilinishi asos boʻlgan. Xalqning shu kabi mifologik tasavvur-tushunchalari tufayli baʼzan xalq qoʻshiqlarida qora ot oʻlim keltiruvchi timsol sifatida obrazlantirilganligi kuzatiladi.

Bu yerda:

- Qora roʻmol va qora ot – qaygʻu, motam, oʻlim va yovuzlik ramzi sifatida ishlatiladi.
- Sariq roʻmol – ajralish, hijron va ruhiy ezilish ramzi sifatida ifodalanadi.

Shunday qilib, motam qoʻshiqlarida rang va timsol orqali lirik qahramonning ruhiy holati, qadimiy mifologik tasavvurlar bilan uygʻun tarzda tasvirlanadi.

*Olatovning bagʻridan koʻch keladi,
Qora yoʻrgʻam soʻllqillab, boʻsh keladi.
Qarindoshdan ayrilgan yomon ekan,
Qaro koʻzdan moʻltillab yosh keladi.*

Bu misralarda qora rang ayriliq, qaygʻu, ogʻriq ramzi sifatida namoyon boʻladi, qizning ota-ona va qarindoshlaridan uzoqlashishi, qaygʻu bilan uygʻunlashgan his-tuygʻularini ifodalaydi.

Ranglar xalq ogʻzaki ijodida obrazlilikni kuchaytirish uchun muhim xususiyatga ega boʻlgan asosiy simbolik vositalardandir. Qora rang xalq ogʻzaki ijodida ikki xil maʼno jilosi bilan mujas-samlanadi: yovuzlik, oʻlim, dahshat, yer osti dunyosi, omadsizlik, azob-uqubat, gʻam, baxtsizlik, tun, qorongʻulik, qoʻrqinch, bemorlik; sirlilik, sehr-jodu, yashirin ulugʻlik, pinhona voqealar, tuygʻular, goʻzallik, yoshlik kabi maʼnolarda ham keladi.

Xalq eʼtiqodiga koʻra, “oq tuyay” timsolan arvoh obrazini ifodalaydi. Tushga “oq tuyay” kirsay, arvoh tushga kirdi, deb is chiqariladi yoki sadaqa qilinadi. Hatto tuyay xalq motam qoʻshiqlarida toʻppadan-toʻgʻri “arvoh” yoki “oʻlim” ramzi sifatida keltiriladi:

*Oq tuyaday oqarib,
Eshigimda choʻkdingmi?
Obinayson suvidek,
Koʻz yoshimni toʻkdingmi? [3,49]*

Keltirilgan to'rtlikda "oq tuya" o'lim obrazini ifodalab kelayotir. Negaki, bu obrazning kelib chiqishi ibtidoiy motam marosimlari genezisi bilan chambarchas bog'liq. Ilmiy manbalarda qayd etilishicha, qadimda murdani ho'kiz yoki tuya tulumiga o'rab, jasadning suyagini go'shtidan tozalash maqsadida ochiq maydonlarga, cho'lu biyobonlarga qo'yib kelish udumi mavjud bo'lgan. Bunda tulum yovvoyi hayvonlarning marhum suyaklarini har tomonga sochib, titib yuborilishining oldini olgan. Shu holat odamlarning xotirasida tuyani o'lim, arvoq sifatida obrazlantirishga ta'sir ko'rsatgan.

Ba'zi qo'shiqlarda "oq tuya" tobut ramzini ham ifodalaydi. Negaki, o'tgan asrlarda marhumni oq otga yoki oq tuyaga bog'lab mindirib, dafn qilinadigan joygacha olib borishgan. Keyin uning ustidan o'likni tushirib, dafn etishgan. Bu hayotiy voqealar talqini hozirgacha ayrim afsonalarda uchraydi. Bunga "Boboyi Kabir", "Bibi Zubayda qabristoni" afsonalari syujeti misol bo'la oladi. Ularda oq tuya kelib cho'kkan joyda qabriston paydo bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, xalq orasida tuya arvoq sifatida qaralishi tufayli afsonalarda ko'pincha u qabristonlar kelib chiqishi bilan bog'lab talqin qilinadi. Keyinchalik shu badiiy an'ana xalq she'riyatida u bilan turg'un ramziy obrazlar kelib chiqishiga asos bo'lgan.

Rang razlar marosim folklori namunalarida magik-poetik ma'no tashisa, nomarosim folklor janrlarida badiiy-estetik mazmun ifodalaydi.

Dunyoning qaysi hudidida, qanday ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitda yashashidan qat'i nazar barcha elat, qabila va xalqlar marosimlarida qo'llanuvchi ranglarning tub ma'nolari bir-biriga uyg'un kelishi bilan diqqatga sazovor. Barcha xalqlarda birlashtiruvchi ko'rinishga ega mifologik tasavvur va obrazlar talqini ushbu umumiylikni ta'min etgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Alaviya M. *O'zbek xalq qo'shiqlari*. Toshkent: O'z FA nashriyoti, 1959. – B.315
2. Allayo alla. *To'plab, nashrga tayyorlovchi O.Safarov*. Toshkent: O'qituvchi, 1999. – B. 158.
3. Bo'zlardan uchgan gazal-ay. *O'zbek xalq yig'ilari va yo'qlovlari. To'plovchi va nashrga tayyorlovchilar O.Safarov, D.O'rayeva*. – Buxoro, 2004. – 125.
4. Еремина В. И. *Поэтический строй русской народной музыки*. – М., 1972. – С. 110.
5. Jo'rayev M., Tohirov O., Imomnazarova Sh. *O'lan aytgali keldik*. – Toshkent, Respublika xalq ijodiyoti va madaniy-ma'rifiy ishlar ilmiy-metodik markazi, 2013. – B.159.
6. Келиной қўшиқлари. *Халқ қўшиқлари ва терминлари / Ёзиб олувчи ва нашрга тайёрловчи: О.Собиров*. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981. – Б.106.
7. Малышева Л. А. *Символика цвета в русских заговорах и заклинаниях [Электронный ресурс]*. – Режим доступа: <http://www.ruthenia.ru/folklore/folklorelaboratory/Malyshev.htm>
8. Муродов О. *Шаманский обрядовый фольклор у таджиков средней части долины Зеравшана // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии*. – М.: Наука, 1975. – С. 101–102.
9. Мусақулов А. *Ўзбек халқ лирикаси*. – Toshkent: Fan, 2010. – 206 б.; Musaqlulov A. *O'zbek xalq lirikasi*. – Toshkent: Fan, 2010. –B. 206.
10. Oy oldida bir yulduz. *O'zbek xalq marosim qo'shiqlari / To'plab nashrga tayyorlovchi, kirish so'zi va izohlar muallifi M.Jo'raev*. – T.: Adabiyot va san'at, 2000. – B. 129.
11. Oq olma, qizil olma. *O'zbek xalq qo'shiqlari. Ko'p tomlik. To'plovchi M.Alaviya*. – Toshkent: Adabiyot va san'at, 1972. – B. 40.
12. *O'zRFA Alisher Navoiy nomidagi til va adabiyot instituti folklor arxivi. Inv.№1749/4,34-b. Yozib oluvchi: U.Jumanazar*
13. Топоров В. Н. *Первобытные представления о мире (общий взгляд)// Очерки истории естествонаучных знаний в древности*. – М., 1982. – С. 26.
14. Sarimsoqov B. *O'zbek marosim folklori*. Toshkent. Fan, 1989, – B. 156-157.